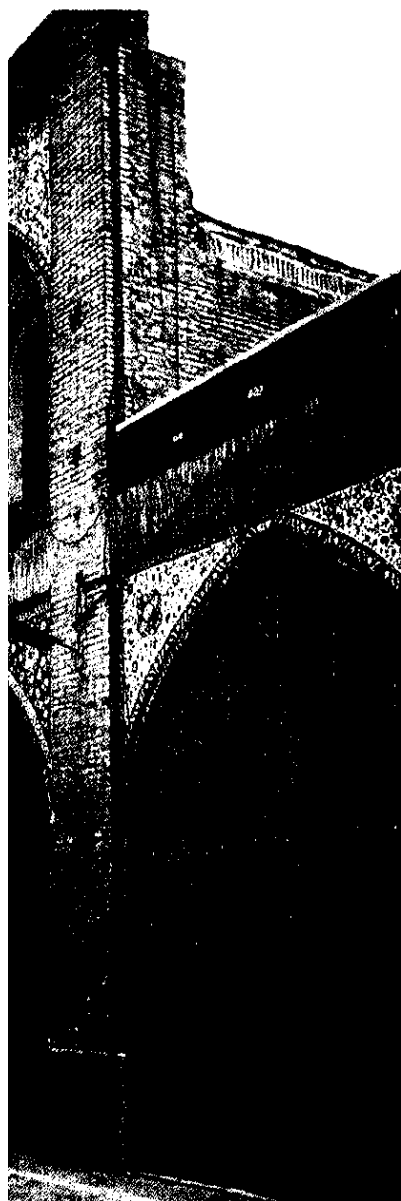

نیاز

فواید در میرت شب چه بی‌ثمر می‌ماند
 شب‌نم از مجب سمر چه بی‌صدا می‌شکند
 ابر دل نازک صبح چه بی‌فغان می‌گرید
 بوی بازار لطیف چه بی‌غبار از همه جا می‌آید
 باد با هلهله در طواف باغ چه بی‌قرار می‌چرمد
 فرقه سبز چمن چه با غرور فرش مرصع می‌گردد
 جان به فریاد اذان چه با شتاب مأذنه را می‌جوید
 بال ابریشم پروانه چه آرام غبار می‌روید
 نرگس چشم به راه چه با صفا تربت خاک می‌بوسد
 گل به زیبایی روز چه با شکوه می‌نگرد
 زائر عشق به همدردی فود،
 قط به قط سوره مق می‌فواند
 اشک، با موصله تسبیح نماز می‌گردد
 سائل مهر به ممراب نیاز،
 عطر ریمانه تکبیر به فود می‌پاشد
 یاس، در کوچه زندگی گلاب می‌ریزد
 لاله در قیله دل چه شرم‌تین دست به دعا می‌گیرد
 دشت سیمین فدا چه بریا دل به فدا می‌بندد

حضور مسجد در بازار تهران

زهرة عمادی

مسجد همواره به عنوان یکی از بناهای اصلی غیرتجاری در بازار مطرح بوده و حضور بیش از پنجاه مسجد در بازار تهران نیز مؤید همین نکته است. شبکه مساجد بازار تهران که معماری مذهبی قاجاری را در یک طیف وسیع به تماشا می‌گذارد از تنوع زیادی برخوردار است. نحوه استقرار مساجد نشان می‌دهد که راسته‌های اصلی با وجود تراکم زیاد واحدهای تجاری صاحب مساجد کمتری هستند ولی پخشایش مساجد در تمام بازار، علیرغم بی‌نظمی، به گونه‌ای است که هر صنفی به راحتی به مسجد معینی دسترسی دارد. مساجد بازار، غالباً به لحاظ تعدد حجره‌ها و فشردگی بافت خود را نشان نمی‌دهند و همین امر مانع از تشخیص آسان ورودی آن‌ها می‌شود. این مساجد به گونه‌ای در محیط کالبدی اطراف خود جایگزین شده‌اند که بیش از هر چیز تداوم فضایی را برای عابران جلوه گر می‌کنند. مساجد جامع و شاه (امام خمینی) هر دو از مهم‌ترین مساجد بازار و شهر تهران هستند. این مساجد علاوه بر ایفای وظیفه مذهبی، اجتماعی و سیاسی نقش یک فضای شهری را در میان شبکه پر ازدحام بازار برهنده دارند. مسجد جامع که بنای اولیه آن به قبل از دوره صفوی می‌رسد، قدیمی‌ترین مسجد بازار است و به تدریج همراه بازار به فضاهای آن افزوده شده است. ورودی‌های این مسجد که بسیار ساده‌اند از دسترسی‌های مهم به بازارهای مجاور خود به شمار می‌روند. مسجد امام از آثار دوره قاجاری است و شاخص‌ترین بنای بازار تهران محسوب می‌شود. سردرهای این مسجد دارای تزیینات مفصل و زیبایی است. خاصیت گذرگاهی ورودی‌های این مسجد، آن را تبدیل به یک محل پر تردد نموده است. مقایسه کلی میان این دو مسجد نشان می‌دهد که نمای مسجد جامع به دلیل عدم یکپارچگی ساخت آن از تناسب و همگنی برخوردار نیست و بنای مسجد امام در صحن با عظمتش دارای تفارن و تناسب بی‌مانندی است.

درآمد:

مسجد همواره به عنوان یکی از بناهای اصلی غیر تجاری در بازار مطرح بوده و اگر نه در داخل بازار، در نزدیکی آن حتماً بنای مسجدی مردم را به خود می‌خوانده است. حضور مساجد متعدد در بازار تهران نیز مؤید همین نکته است.

این نوشتار با قلم معمارانه نیست و نگارنده درگذر از بازار تهران، نگرشی عمومی و از سر احساس به حضور مساجد به ویژه جامع و شاه (امام خمینی) داشته است.

نام و موقعیت چهل و پنج مسجد بازار تهران در نقشه ضمیمه آمده است. یادآوری می‌شود که براساس بررسی انجام شده تعداد مساجد بازار به ویژه مساجد کوچک و گمنام بیش از این شمار است ولی به لحاظ کلیت موضوع، معرفی تمام آنها ضروری به نظر نرسید.

سیرگسترش مسجد در بازار تهران:

هسته اولیه بازار تهران در دوره صفویه شکل گرفته و قدیمی‌ترین بخش آن به زمان شاه طهماسب می‌رسد. ساختمان اصلی بازار تهران که در زمان فتحعلیشاه قاجار ایجاد شده، مجموعه‌ای عظیم و گسترده از بناهای مهم را در خود جای داده است.

محدوده کنونی بازار که از شمال و جنوب میان خیابان‌های بوذرجمهری (پانزده خرداد) و مولوی محصور شده، در واقع همان محدوده قدیمی بازار است.

مجموعه بازار و بناهای وابسته آن که همچنان مهم‌ترین مرکز تجاری کشور به شمار می‌رود، به مرور زمان ساخته شده است و از قدیمی‌ترین آن‌ها می‌توان از چهار سوی بزرگ و کوچک، تیمچه مهدیه و سرای امیر نام برد. مقارن با ساخت بناهای تجاری، مکان‌های دیگری نیز مثل مساجد، مدارس، حمام‌ها

محدوده بازار در بافت شهری مأخذ: گیتاشناسی

و سایر بناهایی که بیشتر جنبه مذهبی یا خدماتی داشته‌اند، ساخته شد.

همزمان با گسترش تهران و رونق بازار یعنی افزوده شدن سراها، تیمچه‌ها، راسته‌ها و کاروانسراها، تعداد مساجد نیز افزایش یافت. در کنار راسته‌های اصلی و فرعی به ویژه در میان بافت متراکم و در حاشیه خیابان‌های همجوار بازار به سرعت بر تعداد مساجد افزوده شد. به طوری که اکنون بیش از پنجاه مسجد در سطح بازار حضور دارند.

استقرار و ایجاد این مساجد که به تدریج انجام گرفته، گویای موقعیتی خاص در تحولات اجتماعی مذهبی دوره قاجاریه است.

تنوع مساجد:

شبکه مساجد بازار تهران که معماری مذهبی قاجاری

را در یک طیف وسیع به تماشا می‌گذارد از تنوع زیادی برخوردار است.

مساجد بازار به جز جامع و شاه (امام) عموماً دارای ابعاد، حجم و ارتفاعی در اندازه‌های متعارف هستند و به گونه‌ای در محیط کالبدی اطراف خود جایگزین شده‌اند که بیش از هر چیز تداوم فضایی را برای عابران جلوه‌گر می‌کنند. برخی از آن‌ها چنان با مجموعه بازار یکپارچه و با بدنه آن یکی شده‌اند که گاهی نمودی نداشته و در فضای بازار گم شده‌اند و در این میان مساجد دیگری وجود دارند که شاخص نماد شهری هستند.

مساجد بازار تهران براساس آنچه که مشاهده شده از نظر تنوع و عملکرد در گروه‌های زیرقرار می‌گیرند:

۱- مساجدی که توسط حاکمان، اشراف جامعه و با تاجر بزرگ ساخته شده‌اند مانند مسجد شاه (امام) و یا مسجد حاج سیدعزیزالله که

تعداد آن‌ها نسبت به طول راسته در مقایسه با سایر راسته‌ها بیشتر است.

- در بازار حضرتی که قدیمی‌ترین راسته است و امتداد آن یعنی بازارهای نجارها، چهل‌تن و مسگرها و چهارسوی بزرگ تا انتهای چهارسوی کوچک که در واقع طولانی‌ترین راسته به هم پیوسته از چند بازار است، کمترین تعداد مساجد فرادارد.

- در حاشیه بازار نوروزخان و ادامه آن یعنی بازار مسجد جامع تا انتهای کوچه هفت تن چهار مسجد و از جمله جامع واقع شده‌اند.

- در طول راسته جنوبی یعنی کوچه حاج ابوالفتح تا انتهای کوچه چراغ برق فقط مسجد توحید واقع شده است.

- در دو ضلع دوازدهم بازار یعنی در حاشیه خیابان‌های پانزده خرداد (بودرجمهری) و خیابان جمعا با احتساب مسجد امام، هفت مسجد قرار گرفته است.

- با وجود تراکم مسجد در برخی قسمت‌ها، در مستطیل میان بازار کفاش‌ها و بازار بزرگ تا آخرین ضلع جنوبی بازار که منطقه‌ای مملو از تیمچه و سرا است، تنها سه یا چهار مسجد پراکنده است.

- جالب توجه است که در فاصله میان بازار بزرگ و بازار کفاش‌ها تا مقبره امامزاده زید که تراکم تجاری زیاد است هیچ مسجدی وجود ندارد.

- مساجد کوچک مانند مسجد غیبی‌ها عموماً در کوچه سرپولک پراکنده‌اند.

- بقیه مساجد در بافت غیر متراکم و دور از راسته‌های اصلی و فرعی پخش شده‌اند که لزومی به ذکر آن نیست.

نگاهی به نحوه استقرار مساجد نشان می‌دهد که راسته‌های اصلی بازار با وجود تراکم زیاد واحدهای تجاری، صاحب مساجد کمتری هستند ولی پخشایش مساجد در تمام بازار، علیرغم بی‌نظمی به

محول را ایفا می‌نمایند. جایی که محدودیت سرمایه بوده، توده‌های مردم به ساخت مساجد ساده‌تر و کوچک‌تر پرداخته‌اند.

کثرت مساجد حاکی از آن است که هر صنفی مایل است در نزدیکی خود و برای خود مسجدی داشته باشد و در واقع اصناف مختلف با مساجدی خاص پیوند دارند و مسجد به جز یک مکان مذهبی، محل اجتماع اصناف برای مشورت و انجام امور گوناگون است.

پراکندگی مساجد:

پراکندگی مساجد به گونه‌ای است که کلیه اصناف و مراجعان بازار به آن‌ها دسترسی آسان و نزدیک دارند. نقشه بازار نشان می‌دهد که بیشترین تعداد مساجد در سطح شمالی بازار که فضای تجاری متراکم‌تر است پراکنده‌اند. مساجد مهم و بزرگ مثل امام، جامع، حاج سید عزیزالله و شیخ عبدالحسین در این قسمت واقع شده‌اند. در سطح جنوبی که بافت تجاری پراکنده و محله‌های مسکونی قسمت بیشتری را اشغال نموده‌اند، مساجد کمتر، کوچکتر و گمنام‌تری جای گرفته‌اند که اهمیت مساجد سطح شمالی را ندارند.

نکته دیگر این که در تمام سطح بازار میان تراکم یا پراکندگی فضاهای تجاری و تعداد مساجد تناسبی وجود ندارد. به عنوان شاهد به تعداد مساجد در برخی از راسته‌های اصلی و فرعی اشاره می‌شود:

- در راسته اصلی بازار که منشعب از سبزه میدان است یعنی بازار کفاش‌ها، مسجدی وجود ندارد و نزدیکترین مسجد به راسته اصلی، شیخ عبدالحسین و نارون است.

- در حاشیه بازار بزرگ و عباس آباد تا انتهای بازارچه حاج قاسم که یکی از طولانی‌ترین راسته‌هاست تنها مسجد زید و مسجد مقبره امامزاده زید به چشم می‌خورند.

- در حاشیه بازار آهنگرها سه مسجد قرار دارد که

دارای تمام عناصر فضایی مسجد اعم از گنبدخانه، ایوان، شبستان، سردرهای باشکوه و یا حتی مناره هستند. تزیینات مفصل در برخی از مساجد مانند امام و حاج سیدعزیزالله نه تنها در سردرها بلکه در فضای داخلی و نمای ساختمان نیز در کمال هنر و زیبایی است.

۲- مساجد متوسطی که نسبت به مساجد گروه اول تنوع فضایی کمتری دارند و به وسیله علماء، بزرگان محلی و یا با مشارکت عمومی نجار ساخته شده مثل مسجد بهبهانی.

۳- مسجد مدرسه‌ها مانند شیخ عبدالحسین (آذربایجانی‌ها)، در حال حاضر برخی از مدرسه‌ها مثل فیلسوف عملکرد خود را از دست داده و تنها شبستان آن‌ها به عنوان مسجد فعال است.

۴- مساجد ضمیمه مقابر مانند مسجد مقبره امامزاده زید.

۵- مساجد کوچک که در آنجا تنها نماز به جا آورده می‌شود و توسط افراد خیر ساخته شده است، مانند مسجد بین‌الحریمین.

اگر چه این تقسیم‌بندی مرز مشخص و دقیقی ندارد ولی معماری نوع به نوع، بزرگی و کوچکی، آراستگی و سادگی مساجد سبب تنوع آن‌ها شده و همین تفاوت‌ها خود به خود آن‌ها را از هم متمایز می‌کند.

تعداد مساجد:

همانگونه که اشاره شد در بازار تهران مساجد زیادی وجود دارد که به نواب و عموماً در دوره قاجاریه و تعداد کمی از آن‌ها در دوره پهلوی ساخته شده است. این تعداد فراوان نشان دهنده اهمیت وجود مسجد در این شبکه مهم تجاری است و لزوم بودن فضای مسجد را در بازار خاطر نشان می‌کند. مساجد در بازار بر حسب اهمیت خود نقش‌های

گسونه ای است که هر صفتی به مسجد معینی دسترسی راحت دارد.

نمود مسجد در بازار :

در معماری درونگرا، آنچه که از بیرون بنا قابل تشخیص است ورودی است و جداره خارجی بنا از بیرون نمودی ندارد و این امر در غالب مساجد بازار تهران صادق است.

در بیشتر قسمت‌های بازار، تعدد حجره‌ها و فشردگی بافت مانع از تشخیص ورودی مساجد می‌شود و ورودی‌ها به ویژه برای رهگذران مهجور هستند.

جداره‌های خارجی مساجد به دلیل آنکه حجره‌ها در دل آن‌ها جای گرفته، سطح مشخصی ندارند و برخی از ورودی‌ها میان حجره‌ها گم شده و بعضی با یک عقب‌نشینی و ایجاد شکستی در مسیر و گشایش فضا خود را نسبت به سایر قسمت‌ها جدا و مشخص کرده‌اند.

بیشتر مساجد معمولاً برای سهولت دسترسی مستقیم به قسمت‌های مختلف بازار بیش از یک ورودی دارند. ورودی دوم برخی از مساجد برای دستیابی آسانتر به قسمت‌های مختلف بازار در دوره‌های اخیر ساخته شده‌اند. شکل خارجی این مساجد به لحاظ نوع عملکردشان اهمیت ویژه‌ای نیافته و فقط ورودی‌ها تزئین شده‌اند (البته برخی از آن‌ها از تزئینات مختصری سود برده‌اند) تا از این طریق دعوت‌کننده باشند.

مساجد کوچک که بیشتر در حد نمازخانه هستند تنها یک ورودی غالباً بدون تزئین دارند.

ورودی برخی از مساجد مثل مسجد امام با آنکه با بدنه بازار یکی شده‌اند، به لحاظ عظمت و تزئینات فراوان، جاذبه و کشش دعوت‌کننده‌ای دارند. بعضی از ورودی‌ها برای رهگذران نشانه و هویتی ندارند مانند ورودی مسجد زید در بازار بزرگ که به جز نام

مسجد و کاشیکاری مختصر سردر کوچک آهنی آن هیچ جلوه‌ای از یک مسجد را ندارد.

مساجد عمده بازار :

در اکثر بازارهای ایران مساجد جامع حضور دارند. این مساجد با تاریخ شهر پیوند داشته و برخی از آن‌ها سابقه دیرینه‌ای دارند و جزو بناهای با ارزش آن شهر محسوب می‌شوند.

مسجد جامع چون رکن اصلی قدرت مذهبی شهر به شمار می‌رفته نمی‌توانسته با فاصله زیاد از بازار قرار بگیرد.

در شهرهای اسلامی بازار و مسجد جامع همواره به عنوان یک اصل مهم تجاری مذهبی علمی سیاسی مکمل هم بوده‌اند. مسجد در دل بازار و بازار در قلب محله مسکونی شکل می‌گرفته و هر سه با هم پیوند داشته‌اند. مسجد جامع بیشترین رابطه را با بافت مسکونی از یک سو و با بافت تجاری خدماتی از سوی دیگر دارد.

مساجد جامع و شاه (امام) هر دو از مهم‌ترین مساجد بازار و شهر تهران هستند. با آنکه در گذر ایام مساجد بسیاری در بازار بنا شده، باز از اهمیت این دو مسجد کاسته نشده است و هم اکنون نیز از فعال‌ترین و شلوغ‌ترین مساجد بازار شمرده می‌شوند.

این مساجد علاوه بر ایفای وظیفه مذهبی، اجتماعی و سیاسی نقش یک فضای شهری را در میان شبکه پر ازدحام بازار بر عهده دارند، با این تفاوت که مسجد امام به عنوان یک فضای شهری تاثیر بیشتری در میان بازار دارد. به همین جهت در بافت پیچ در پیچ بازار نظری گذرا به حضور این دو مسجد می‌شود.

مسجد جامع :

از اولین مساجد بازار تهران، مسجد جامع است که بر

حسب خاصیت خود هم عملکرد مذهبی داشته و خطبه در آنجا خوانده می‌شده و هم به عنوان یک پایگاه سیاسی اجتماعی محسوب می‌شده است.

مسجد جامع تهران که قطب مردم و شهر است در بازار مسجد جامع کنونی که در گذشته از چند حجره معدود تشکیل می‌شده، بنا گردیده است.

از تاریخ بنای اولیه آن اطلاع دقیقی در دست نیست و به نظر می‌رسد که شیبستان قدیمی آن مربوط به دوره تیموری و شیبستان بزرگ آن متعلق به دوره صفوی باشد.

این مسجد که در حال حاضر به عنوان یک پایگاه مذهبی فرهنگی در خدمت مردم است در آغاز از یک شیبستان تشکیل می‌شده و به مرور قسمت‌های دیگر هم به آن اضافه شده یعنی مسجد یکپارچه شکل نگرفته و مرحله به مرحله ساخته شده است.

همراه با رشد بازار، مسجد جامع نیز با همان عملکردهای خود به عنوان یک فضای مهم شهری مطرح می‌گردد و همزمان با گسترش بازار به فضاهای آن اضافه می‌شود.

مسجد جامع به لحاظ اهمیت سیاسی خود نسبت به مساجد دیگر به جز مسجد امام، از ابعاد و حجم بزرگتری برخوردار است. نزدیکترین مساجد به آن میرزاموسی و بین‌الجرمین است.

مسجد جامع دارای سه ورودی است. ورودی اصلی از بازار مسجد جامع بی‌پیرایه و مدخل آن بسیار کوچک است و از تزئینات مختصری بهره می‌برد و به علت تو رفتگی نسبت به بدنه نمایان نیست و به ویژه سردر و در آهنی آن جلوه و جذابیت ورودی یک بنای مذهبی - آن هم به اهمیت این مسجد - را ندارد و تنها کتیبه کاشیکاری ساده‌ای بر فراز سردر است.

این ورودی دو سه پله از سطح بازار پایین‌تر است و حجره کوچکی در پاگرد ورودی آن جای گرفته و حیاطی نه چندان بزرگ، بی‌هیچ پرده پوشی آغوش گسترده است.

تحرک و شلوغی فضای این مسجد است.

مسجد شاه (امام خمینی):

بعد از رونق و گسترش تهران، مسجد شاه (امام خمینی) در زمان فتحعلیشاه قاجار، در نزدیکی مسجد جامع ساخته شد و بر خلاف مسجد جامع که به تدریج تکمیل گردیده، یکباره بنا شد.

این مسجد از نظر ابعاد، وسعت، حجم، ارتفاع و زیبایی شاخص ترین بنای بازار تهران است و یکی از شاهکارهای معماری دوره قاجاریه به شمار می‌رود. مسجد امام میان شبکه به هم پیچیده، تنگ و پر جمعیت بازار به مثابه تنفس‌گاه است و به علت توسعه فعالیت‌ها و تردد بسیار، ورودی‌ها و صحن این بنا به صورت یک فضای باز شهری به کمک مسجد جامع می‌آید و تبدیل به فضای عبوری بسیار فعالی می‌شود. در اثر افزایش حجم فعالیت تجاری، جلوخان وسیع و سوسیز شمالی تحت تأثیر قرار گرفته و تبدیل به بازار شده است.

سردر با شکوه ورودی شمالی دارای تزیینات بسیار زیبای مقرنس کاشی‌کاری است که شکوه و درخشش خاصی دارد. این ورودی جاذبه زیادی برای واردین دارد و فضای باز محصور و امن آن شخص را متوجه محیط متفاوتی در شلوغی و ازدحام اطراف می‌کند. دالان‌های منتهی به هشتی ورودی شمالی نیز راه عابران را برای دسترسی به قسمت‌های داخلی بازار تسهیل می‌کند. با این همه کثرت تردد از جناح‌های شرقی و غربی مسجد است که از جمله دسترسی‌های مهم به بازارهای مجاور محسوب می‌شوند.

ورودی شرقی در بازار بین‌الحرمین از سردر نسبتاً بلند با تزیینات مقرنس کاشی‌کاری بهره می‌برد که در گذر روزگار رنگ باخته است. ورودی غربی از بازار بزرگ با سردر مقرنس گچ‌کاری است و جلوخان آن در اشغال حجره‌های زیورآلات نقره است.

تزیینات ساده سردر ورودی مسجد جامع

می‌شود.

این ورودی‌ها از داخل صحن نمایان نیستند و از بیرون هم نمود زیادی ندارند و فاقد هرگونه جاذبه و کشش هستند و بیشتر برای دسترسی به بازارهای اطراف به ویژه بازار بین‌الحرمین و بازار آهنگرها مورد استفاده قرار می‌گیرند.

صحن مسجد که به علت ساخت فضاهای مکمل و جدید، در گذر ایام محدود و کوچک شده، ویژگی خاصی ندارد و عمدتاً یک گذرگاه پر جنب و جوش برای بازاریان و رهگذران است و عملکرد یک فضای باز شهری را دارد.

هجوم جمعیت نمازگزار در هنگام اقامه نماز به ویژه ظهرها و کثرت جمعیت عابر در صحن آن، عامل

شهرت مسجد و خاصیت عبوری صحن آن، عاملی برای دعوت مردم به درون است. علاوه بر آن این مسجد پل ارتباطی محکمی میان بازارهای اطراف است و صحن آن گذرگاهی بدون توقف برای عابرانی است که فقط قصد عبور از آن را دارند.

ورودی‌های دیگر از سمت شمال شرقی و جنوب شرقی ساده و فاقد آراستگی هستند و بازاریانی که در اطراف این ورودی‌ها حجره دارند، از این دسترسی‌ها استفاده می‌نمایند.

ورودی جنوب شرقی به صورت یک راهرو عریض سرپوشیده با سرای صندوق‌سازها مرتبط است. ورودی شمال شرقی با سادگی تمام از طریق یک راهرو باریک به کوچه مسجد جامع منتهی

ورودی با شکوه شمالی مسجد امام عکس: جلال بشمی

در معماری سنتی و مذهبی ما رمز هر بنایی در ورود به آن است و معمار هم با شگردهایی بر جذابیت آن می افزاید. شگفتا که بنای مسجد جامع پرده پوشی ندارد. سر در ساده آن جای تأملی برای ایستادن و سر به آسمان بردن نمی گذارد و از میان در، صحن آن بی هیچ ابهامی خود را می نمایاند. پرده‌های افتاده نیست، رمز و رازی نیست که انسان را به دنبال خود به گوشه‌ها بکشد تا شوق ماندن را بیدار کند.

این جا و آن‌جا کاشی‌های رنگی، بنا را آذین کرده‌اند، اما نه پر شکوه. صحن کوچک مسجد با چند درخت سبز و خنک‌ای آب حوض صفایی دارد ولی نماهای ناهمگن و بنا متقارن اطراف، آن را دلگیر کرده‌اند. حیاط مجالی برای دعوت به ماندن پیدا نمی‌کند. چشم‌ها در جستجوی تفران است ولی می‌بیند که حوض روی محور تفران صحن نیست و خود را اندکی به سمت شبستان چهلستون کشیده است و تنها شبستان جنوبی روی محور تفران ایستاده است. رهگذر راه خروج خود را پیدا می‌کند و نمازگزار در جستجوی نمای سمت قبله می‌ماند. اگر درهای شبستان گشوده باشد، محراب اشاره به

سوی معبود می‌کند.

مسجد جامع در رهگذر زمان دگرگونی‌های بسیار یافته است. شکل بنا و این تغییرات ناهماهنگ جای درنگی نمی‌گذارد. غریبگی در زوایای صحن بیتوته کرده و سکون و آرامشی در فضای آن حس نمی‌شود و جنجال آمد و شد‌ها در میان سکوت و رنگ رنگ بناهاگم می‌شود.

مسجد امام از همان ورود پر از راز و رمز است و سردرهای با عظمت و تزیین شده نگاه را به سوی خود و به آسمان می‌کشانند. در برابر درگاه از پشت پرده‌ای باید صحن را حس کرد و دید. صحنی گشاده که مهربانانه همه را به خود می‌خواند و راه وصول را با چرخشی که با تغییر محور همراه است، می‌نمایاند. هشتی با روشنای کم، جایی است برای ایستادن و بسافتن راه. نور پردازی دهلیزها و ایجاد سایه

به یکدیگر و نسبت به این مسجد قرار دارند. مسجد امام برای مردم غیر بازاری بیشتر از آن‌که وظیفه مذهبی بر عهده داشته باشد، یک محل تجاری و گذرگاه محسوب می‌شود. همواره عده‌ای دستفروش در صحن با عظمت و هشتی‌های آن بساط گسترده‌اند و گروهی در حال گفتگو و یا انجام معامله هستند. در واقع ورودی‌ها، دهلیزها، هشتی‌ها و صحن مسجد همیشه شاهد ازدحام مردم هستند و تنها شبستان جنوبی رو به قبله از آرامش نسبی برخوردار است. این مسجد که مهم‌ترین پایگاه سیاسی در میان مساجد بازار است، بیشترین موقوفه را در بازار دارد.

نگاهی به تفاوت‌های بصری مساجد جامع و امام:

این ورودی‌ها که جلوخان‌های آن‌ها از مراکز مهم تجاری بازار محسوب می‌شوند. میان حجره‌های تراکم اطراف، خود را به رخ نمی‌کشند.

خاصیت گذرگاهی ورودی‌های مسجد امام که از دسترسی‌های عمده به بازارهای مجاور محسوب می‌شوند، چنان قوی است که برای عابران به عنوان بخشی از بدنه بازار محسوب می‌شوند نه چیزی از یک فضای مذهبی.

هر یک از این ورودی‌ها از طریق یک هشتی و دهلیزهای اطراف آن با صحن عظیم مسجد مرتبط می‌شوند و در واقع به نظر می‌رسد که صحن شمالی مسجد و راه‌های ارتباطی آن با بازار، جزئی از فضای تجاری بازار است.

در اطراف مسجد امام به علت فراگیر بودن این مسجد، تراکم مساجد کمتر و با فاصله بیشتری نسبت

اهمیت مساجد بازار عموماً بستگی به نقش امام جماعت آن مسجد چه در گذشته و یا در زمان حاضر داشته و دارد.

و سخن آخر :

خادمان دلسوخته مساجد می‌گویند که در سال‌های اخیر سوداگری در بازار مجالی برای توسعه فضاهای مذهبی باقی نگذاشته و به لحاظ ارزش فوق‌العاده زمین در بازار، همواره بخش‌هایی از فضای متعلق به مساجد با قیمت بسیار زیاد مورد معامله قرار می‌گیرد. همین امر در این اواخر موجب شده که فضای آزاد برخی از مساجد به تدریج کاهش یابد و بر تعداد حجره‌های تجاری افزوده شود، در صورتی که این روند ادامه یابد و نظارتی بر آن نشود، به تدریج منجر

گذرگاه شده‌اند.

- مساجدی که فضای آن‌ها فقط مذهبی است و تنها به عنوان نمازخانه در سطح بازار مطرح هستند و بیشتر مساجد کوچک بازار در زمره این گروه قرار دارند.

دیگر ویژگی‌های مساجد :

مساجد در گذر روزگار شاهد فراز و نشیب‌های زیادی بوده و از جمله در فعالیت‌های سیاسی مثل انتخابات و شوراها نیز نقش حساسی ایفا نموده‌اند. میان شمار زیاد مساجد بازار، مساجد امام، جامع، حاج سیدعزیزالله و شیخ عبدالحسین و چند مسجد دیگر از اهمیت سیاسی بیشتر برخوردار هستند.

تزیینات مقرنس و کاشی‌کاری طاقنمای مسجد مدرسه شیخ عبدالحسین

روشن‌ها به گونه‌ای است که راه عبور را هموار می‌کند و انسان را به دنبال خود و به صحن پر اسرار می‌برد. صحن گسترده و حوض بسیار وسیع و پر آب آن که روی مرکز تقارن صحن استقرار یافته به واردین خوشامد می‌گویند. همه بناهای اطراف صحن متقارن، متناسب و هماهنگ هستند. همین تقارن، سکون و امینیتی می‌آفریند که باعث ماندگاری می‌شود و میل به دیدن و اندیشیدن را در انسان شعله‌ور می‌کند.

ایوان رفیع صحن جنوبی به لحاظ تفاوتی که با ایوان‌های دیگر دارد حضور را متوجه قبله و خالق زیبایی‌ها می‌کند و اینجاست که می‌بیند معمار فکور برای انطباق بر محور قبله از فضای دهلیز که جهت معینی ندارد استفاده نموده و ساختمان را نسبت به ختیابان اصلی و محور جلوخان چرخش داده‌است.

شکوه تزیینات و تناسب بی‌مانند نماها که در عین تنوع از هماهنگی کامل برخوردار است، چشم را می‌نوازد. هرکمان طاقی با دیگری برابر است و هم‌آوایی آن‌ها و یکپارچگی بنا باعث شده که آرامشی در خاطر ایجاد شود. هرگوشه‌ای که انسان می‌چرخد نقطه مکث و یا حرکتی است.

تفاوت‌های میان مساجد جامع و امام آن چنان بارز است که در همان نگاه اول هم از طریق القاء حس به تماشاگر منتقل می‌شود و همه این‌ها به لحاظ نوع معماری این دو بنا است که یکی را آشنا و دیگری را غریبه می‌نمایاند هر چند که این حس آشنایی و غریبگی را در مساجد دیگر بازار هم می‌توان دید.

به لحاظ همین تفاوت‌ها، مساجد بازار را در سه گروه عمده می‌توان مشاهده نمود.

- مساجدی که با خط مشی معماری سنتی بنا شده‌اند و علاوه بر تقدس فضایی محل مکث، آرامش و امنیت محسوب می‌شوند.

- مساجد قدیمی که دستخوش تغییر و تحول شده و حال و هوای آن‌ها تغییر کرده و به جز آن‌که یک فضای عبادی به حساب می‌آیند، تبدیل به یک

به محدود شدن فضای همه مساجد بازار خواهد شد

تعدادی از مساجد بازار تهران

مأخذ عکس‌ها: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی
منابع: برخی از مدارک مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی و مطالعات میدانی

۲۴- چهارده معصوم	۱- آیت‌الله طالقانی
۲۵- بهبهانی	۲- پاچنار
۲۶- چهل تن	۳- لباسچی
۲۷- فیلسوف	۴- نارون
۲۸- امام حسن مجتبی	۵- ملک
۲۹- امین‌الدوله	۶- امیر
۳۰- زید	۷- مسجد مقبره زید
۳۱- حضرتی	۸- شیخ عبدالحسین
۳۲- آفابهنی	۹- خازن‌الملک
۳۳- حضرت ابوالفضل	۱۰- سیدعزیزالله
۳۴- سپهسالار	۱۱- امام خمینی
۳۵- همت	۱۲- هفت تن
۳۶- نوحید	۱۳- چهارسو
۳۷- امام حسین	۱۴- میرزا موسی
۳۸- سعادت	۱۵- جامع
۳۹- حاج صفرعلی	۱۶- بین‌الحرمین
۴۰- خانم الاوصیاء	۱۷- شیخ علی
۴۱- ملک آباد	۱۸- نوروزخان
۴۲- اتفاق	۱۹- امام جعفرصادق
۴۳- حاج حسن بلورفروش	۲۰- حاج علی‌اکبر یزاز
۴۴- جزایری	۲۱- بهاری
۴۵- جزایری	۲۲- حاج رضا همدانی
	۲۳- فاطمه